

10.

Вишеградська четвірка й Україна: еволюція стосунків і їх сучасні безпекові виміри

Тарас Жовтенко

Становлення та розвиток. Країни Вишеградського блоку в стратегічному сенсі були об'єднані спільними потребами, інтересами та метою. Вони насамперед були зацікавлені проводити активну зовнішню політику, спрямовану на забезпечення умов для трансформації внутрішнього становища та зміцнення свого міжнародного середовища.

Зрештою, основними чинниками, які обумовили розвиток Вишеградського блоку, стали такі: історичний (спільний спадок Австро-Угорської монархії, потреби консолідації заради відродження центральноєвропейської тотожності), політичний (повернення в об'єднану Європу, забезпечення гарантій незворотності позитивних зрушень і реформ, зміцнення миру, безпеки та стабільності, розбудови стабільного громадянського суспільства й консолідованої демократії), економічний (формування нових ринкових засад конкурентної спроможності регіону в умовах європейської інтеграції та розгортання процесу глобалізації), соціокультурні чинники (відродження центральноєвропейської ідентичності як основи конкурентної спроможності центральноєвропейського регіону в об'єднаній Європі).

Трансформаційний процес у країнах Вишеградського блоку відбувався паралельно з підготовкою до вступу в Європейський Союз. Інтеграційний блок не перетворився на економічний центр, а залишився насамперед політичним міжнародним регіональним

об'єднанням. Проникнення транснаціональних корпорацій до країн Центральної Європи посилило взаємозв'язок між регіоналізацією та глобалізацією господарства.

На етапі виникнення вишеградського співробітництва мотиви країн-засновниць мали системний характер. Передусім треба було спільними зусиллями мінімізувати зовнішній вплив СРСР, який перебував у стадії занепаду, зробити безпечнішою регіональну ситуацію в контексті розпаду Югославії. Крім того, треба було створити своєрідний «підготовчий клас», у якому, наполегливо співпрацюючи між собою, країни Центральної Європи могли не «штовхатися ліктями» на шляху до ЄС, а мати справді партнерські стосунки.

На сучасному етапі Вишеградська четвірка поставила собі за мету підтримувати європейські прагнення України та демократизацію Білорусі й водночас протидіяти поширеній у «старій» Європі ідеї «Russia first». Вишеградська четвірка мала в таких справах добрий досвід, бо за кілька років до того активно допомагала демократизувати Словаччину (в якій упродовж 1992–1998 рр. був м'який авторитаризм), а згодом – проводити реформи й переговори Братислави з ЄС і НАТО. Ці два фундаменти «нової» В4, тобто захист інтересів нових членів у ЄС та проукраїнська східна політика (разом із пропагуванням демократичних цінностей у Східній Європі та підтримкою подальшого розширення ЄС і НАТО), удихнули в організацію нове життя. В4 була успішною і знову приваблювала нових потенційних членів. Зголосилися бути залученими до Вишеградської групи та до розширення її формули, зокрема, Австрія, Хорватія, Словенія, Румунія й Україна. Австрійський канцлер Вольфганг Шуссель пропонував утворити на основі В4 спільно з Австрією, Словенією та Хорватією нове об'єднання під назвою «Стратегічне партнерство», натякаючи, що Відень може поділитися з Варшавою роллю «лідера Центральної Європи» та промоутера українських інтересів. Проте врешті-решт пропозиції розширити В4 відхилили, побоюючись розмити вишеградську ідею. Натомість запровадили формат В4+, тобто співпрацю в межах Вишеградської четвірки з участю запрошуваних партнерів – одного разу це була Австрія, іншим

разом – Словенія і Хорватія, третій раз – Україна, іноді – Литва, Латвія та Естонія.

Символічним початком занепаду вишеградської ідеї можна вважати 1 січня 2009 р. – дату вступу Словаччини до зони євро. Зробивши цей крок, Словаччина опинилася по той бік умовної розмежувальної лінії в ЄС, який досі належав «розвиненим» і «західним» країнам.

До речі, фактичний розпад Вишеградської четвірки як неформального геополітичного об'єднання був неминучим і природним процесом, якщо взяти до уваги той факт, що всередині В4 не відбулася інтеграція на рівні суспільств. Однак вступ четвірки до ЄС і скасування внутрішніх кордонів, хоч як це парадоксально, радикально послабили внутрішнє зацікавлення центральноєвропейськими сусідами.

Однак, варто зазначити, що на сьогодні Вишеградська четвірка – це символ успішної політичної та господарської трансформації, а також регіональної співпраці. Країни цього об'єднання конструктивні, відповідальні та респектабельні партнери у Європі в реалізації ключових пріоритетних завдань і програм ЄС, причому своїм внеском сприяють розширенню ЄС для підтримки безпеки та стабільності континенту. Вишеградська група є виявом зусиль країн Центральної Європи щодо співпраці в межах загальноєвропейської інтеграції. Варто завжди мати на увазі, що Вишеградська четвірка не з'явилася як альтернатива зусиллям європейської інтеграції і ніколи не змагалася з панівними й дієвими європейськими структурами, навпаки, мета діяльності – поліпшувати оптимальну співпрацю з усіма країнами, насамперед із сусідами. Тобто першочерговим завданням стали демократичний розвиток усіх частин Європи.

Україна та В4: стан, перспективи розвитку відносин. Країни Вишеградської групи (Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина) у період 2010–2014 рр. належали до групи держав, які підтримували європейські прагнення України (безумовно чи з певними застереженнями), незважаючи на очевидні проблеми зі станом демократії в країні, відсутність реформ в інших сферах

життя, корупцію. Окрім того, у період Революції гідності лідери четвірки виконали, поряд із деякими іншими урядами, роль посередників між владою і опозицією.

Упродовж 2014 – початку 2015 рр. члени В4 в офіційних заходах підтримали територіальну цілісність України в контексті анексії Криму та війни на Донбасі. У грудні 2014 р. прем'єри Вишеградської четвірки на засіданні в Братиславі оцінили політику Росії як таку, що порушує суверенітет і територіальну цілісність України, пізніше оприлюднювали інші заяви щодо потреби дотримання Росією норм міжнародного права.

У підписанні та ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС вишеградські держави теж виступили прибічниками залучення Києва до європейського політичного й економічного просторів. На кінець квітня 2015 р. документ ратифікувала Польща, Словацька Республіка, Угорщина, Сенат (верхня палата) Чеської Республіки.

При тому досягнути цього консенсусу було складно, оскільки через особисті політичні симпатії деяких лідерів (наприклад, Президента Чехії М. Земана), етнополітичні інтереси в Україні аж до вимоги формування національно-територіальної автономії у її складі (Угорщина), економічні зв'язки з Росією (Словаччина, Чеська Республіка, Угорщина) оцінки причин конфлікту були відмінними: від агресії Росії (Республіка Польща) до громадянської війни (Чеська Республіка).

Різними були й підходи щодо потреби й наслідків запровадження європейських санкцій проти Москви. До критики цього кроку з боку Угорщини, яка майже повністю залежить від поставок енергоносіїв із РФ, а також є позичальником її кредитів, приєдналася Словацька Республіка, ураховуючи енергетичний фактор, а також потужний інформаційний вплив Росії на політичну та соціальну сферу цієї країни, Чеська Республіка, для якої пріоритетні потреби власної економіки.

Незважаючи на цю диференціацію, центральноевропейські держави об'єктивно зацікавлені в безпеці України (як сусіди першого порядку) і як економічні партнери (ураховуючи складність конкуренції в інших європейських субрегіонах), а також заради

можливості посилення своєї ваги в європейській політиці. Зважаючи на це, В4 виявила ініціативу щодо технічного, консультативного сприяння Україні в проведенні політичних, макроекономічних і секторальних реформ, зокрема в питаннях децентралізації і зміни адміністративно-територіального устрою, енергозабезпечення й енергозбереження, підтримки розвитку малого і середнього бізнесу, налагодження режиму вільної торгівлі з ЄС, сприяння громадянському суспільству.

Також маємо підстави стверджувати, що використання формату В4+ ключове, щоб зберегти Вишеградську групу як життєздатне регіональне об'єднання зі спільними інтересами, ураховуючи гетерогенні тенденції в його складі. Гарантування регіональної енергетичної безпеки є іншим об'єднувальним чинником у відносинах України та центральноєвропейських сусідів. Зокрема, збільшення реверсу газу зі Словаччини до показника третини поточних потреб України, досягнення консенсусу з цієї країною як сполучною газотранспортною ланкою в транзиті російської сировини нівелює неоднозначне сприйняття в словацькому суспільстві зміни політичного режиму в нашій країні, ролі Росії у військово-політичній кризі. Зацікавленість Братислави, Праги, Варшави та Києва у формуванні регіонального енергетичного хабу впродовж 2014 року не підтримував лише Будапешт, ураховуючи свій інтерес до збереження російського газу в сховищах, будівництва газопроводу «Південний потік». Однак підготовка до будівництва газопроводу Eastring, який з'єднає Україну з Туреччиною, через територію Словаччини, Угорщини, Румунії та Болгарії означає, що угорська сторона починає розуміти важливість диверсифікації джерел і шляхів транспортування енергоносіїв.

На початку квітня 2015 р. міністри закордонних справ В4 підтримали фінансовий план надання допомоги Україні й уже запропонували план допомоги в галузі енергетики, зокрема щодо постачання газу Києву. Водночас, очільники сусідніх держав пов'язали надання допомоги з проведенням комплексу реформ в Україні й зобов'язалися надіслати своїх експертів для надання допомоги в цій сфері. Такий крок закономірний, ураховуючи заяви Президента П. Порошенка про бажання Києва приєднатися

до субрегіонального об'єднання, що безпосередньо пов'язано з утіленням реформ.

Окрім об'єднувальних тенденцій у політиці центральноєвропейських держав щодо України можна визначити чіткі розподільні лінії, зумовлені специфікою історико-культурного розвитку, сучасною політичною ситуацією й економічними інтересами. Зокрема, Угорщина, окрім латентних етнополітичних суперечностей з Україною (неврегульованість питання про множинне громадянство, вимоги Будапешта щодо розширення автономії для угорської меншини в Закарпатській області аж до створення окремого Притисянського округу), має суттєві економічні зв'язки з Російською Федерацією не лише в енергетиці, але й в інших економічних сферах. Незважаючи на економічну залежність від Німеччини, а отже, від позиції Берліна щодо «української кризи», основні політичні гравці в Угорщині впродовж останніх років використовують антиліберальну й антиамериканську риторику, пошук власної моделі розвитку, а отже, показову повагу до політичного режиму В. Путіна.

Є підстави вважати, що Угорщина у відносинах з Києвом на пріоритетне місце ставитиме статус своїх етнічних співвітчизників, який визначено закріпленими в її Конституції зовнішньополітичними пріоритетами, започаткованою в Україні політикою децентралізації, що об'єктивно сприятиме обговоренню статусу громад на українсько-угорському прикордонні. У сфері енергетики Угорщина буде тривалий час обирати між потребою диверсифікувати залежність від російських енергоносіїв і побоюванням утратити їх без забезпечення іншої альтернативи.

Дещо суперечлива щодо розвитку відносин з Україною, а точніше в українсько-російському конфлікті, політика Словаччини, що пояснюємо відмінними зовнішньополітичними позиціями її лідерів. У листопаді 2014 р. прем'єр Роберт Фіцо оприлюднив заяву про «вирішеність питання Криму» та небажаність подальшого зближення України з НАТО, а вже наприкінці квітня 2015 р. – про готовність узяти участь у військовому параді в Москві 9 травня. Водночас, обраний навесні 2014 р. у запеклому протистоянні з Р. Фіцом Президент Словацької Республіки Ан-

дрей Кіска відмовився від візиту в Москву на Парад перемоги, незважаючи на відповідні очікування російського керівництва. Більше того, очільник Словаччини під час братиславської зустрічі з Міністром закордонних справ Росії С. Лавровим (5 квітня 2015 р.) заявив, що РФ, анексувавши Крим, порушила норми міжнародного права, висловив сподівання про вивід «іноземних солдатів» зі Сходу України. Ще 22 лютого А. Кіска наголосив на праві Києва пропонувати західним лідерам «план Б» у відносинах із терористичними організаціями на Донбасі та з Росією у випадку провалу Мінських домовленостей. Така політична – вочевидь, непроросійська – позиція має і економічне пояснення. Факт, що основним партнером Словацької Республіки є Німеччина (на території країни діють близько 500 німецьких підприємств, на яких зайнято майже 90 тис. працівників), впливає на залежність її зовнішньополітичної позиції від стратегії Німеччини, зокрема в українському питанні. Окрім того, Братислава – природний союзник Києва в енергетичних проектах, оскільки зацікавлена зберегти транзит російського газу через Україну або ж, як варіант, сформувати альтернативні російським проектам як таким, що йдуть в обхід словацької території, енергопроводи. Про це свідчить готовність підписати разом із Болгарією, Румунією, Угорщиною меморандум про будівництво газопроводу Eastring від словацько-українського до болгарсько-турецького кордону, який можна використовувати в аверсному і реверсному напрямках, бажання залучити Київ до формування центральноєвропейського енергетичного хабу. Про бажання Словаччини підтримати Україну свідчать прикордонні ініціативи, приміром, готовність побудувати новий пункт «Улич – Забрідь», окрім реконструкції та розширення переходу «Вишне Немецьке – Ужгород». Очікуваною може стати пропозиція надати студентам України сто стипендій для навчання у словацьких вишах. Вочевидь, Словаччина не має політичних суперечностей з Україною, зокрема в етнічній сфері, на відміну від Угорщини, також її інтереси до співробітництва в царині енергетики, туризму визначальні в прагматичних розрахунках. При тому, Братислава може скористатися можливістю розділити разом із Грузією, Польщею роль «реформатора»

України, просуваючи на посади в українських урядових структурах своїх экс-посадовців. Водночас, подібно до Угорщини, Чеської Республіки, Словаччина не має суттєвих економічних стимулів (інвестиційні можливості, спільні проекти) для випереджального – у межах ЄС чи то Вишеграду – сприяння розвитку бізнес- та інфраструктурного середовища в Україні.

Подібно до Словаччини, частині чехів притаманні проросійські настрої, зумовлені традиційним русофільством, панславізмом, присутністю російського капіталу в країні, великою кількістю заангажованих сайтів та аналітичних центрів, економічними зв'язками із РФ. При тому, підтримка чи нейтральне ставлення до російської позиції в українському питанні є маргінальною позицією серед активної громадськості й політикуму, про що свідчать демонстрації проти Президента Мілана Земана, який відверто засудив розвиток України в постмайданний період, означив протистояння на Донбасі як «громадянську війну». Резонансним став конфлікт М. Земана з Послом США, який засудив намір Президента ЧР відвідати Парад перемоги в Москві 9 травня. Урешті-решт, навіть заява М. Земана про неучасть у заході не завадила Сенатові прийняти петицію від громадян про початок процедури імпичменту посадовця.

Водночас, Чеська Республіка разом зі Словаччиною, Угорщиною, Кіпром наприкінці літа – на початку осені 2014 р. були противниками накладання європейських санкцій на РФ, пояснюючи свою позицію економічними аргументами. Приєднання до європейської позиції знову ж таки зумовлено залежністю від політики Німеччини. Через відсутність суттєвих економічних спільних проектів варто очікувати від Чеської Республіки сприяння насамперед у гуманітарних питаннях, надання вишкільної допомоги Збройним силам України.

Польська Республіка демонструвала найбільш безкомпромісну позицію щодо оцінки подій у Криму та на Донбасі як анексії та військової агресії, накладання санкцій на Росію. Наприкінці квітня 2015 р. Президент Польщі Броніслав Коморовський підтвердив, що цей економічний інструмент довів свою ефективність, а прем'єр-міністр Ева Копач зауважила, що поки що немає підстав

скасовувати санкції. Маршалек Сейму РП Радослав Сікорський 29 квітня підтримав прагнення Києва отримати в Ризі політичне рішення про скасування візового режиму з ЄС, дисонуючи з більш стриманими позиціями сусідніх держав. Водночас, надмірно сподіватися, що Варшава займе в конфлікті з Росією більш радикальну позицію, аніж Німеччина і Франція. У середньострокових відносинах з Україною Варшава є локомотивом надання допомоги Україні галузях, які вимагають швидкого реагування (енергетика, потреби ЗСУ, допомога переселенцям із Криму та Донбасу), та в започаткуванні довготермінових проєктів, програм і форумів для співпраці в межах Угоди про асоціацію та Східне партнерство. Прикладом функціонування окремої програми для країн-членів ЄС та тих, які мають статус політичної асоціації чи навіть позбавлені його, може слугувати Дунайська стратегія, що має систему програмового і проєктного менеджменту та виділені фінансові ресурси на чіткі пріоритети.

Переформатування Східного партнерства, сприяння реформам в Україні й імплементації Угоди про асоціацію може стати об'єднувальним чинником для Вишеградської групи, доцільність якої ставить під сумнів багато політиків, громадських діячів, ураховуючи гетерогенні тенденції та відсутність конкретних ініціатив, окрім Вишеградського фонду, сучасних спроб сформувати енергетичний хаб. Окрім енергетичних зв'язків, потребує аналізу економічна вигода від створення спільних підприємств, кластерів, інших мережевих форм співробітництва з українськими партнерами, які можуть конкурувати з іншими європейськими аналогами в умовах розширення зони вільної торгівлі. Це, своєю чергою, вимагає відкриття нових і розширення пропускну здатності пунктів пропуску через спільні кордони, розбудови транспортної мережі, транс'європейських коридорів, формування проєктів у галузі нової креативної економіки, посилення конкуренції за іноземні інвестиції, зокрема в умовах відтоку російського капіталу.

Україна, В4 і уроки «великої геополітики». Протистояння російській агресії в українському Донбасі у формі антитерористичної операції і загальна динаміка цього конфлікту переконливо

доводять – насправді Москва воює не з Києвом; головний її ворог – Вашингтон і його європейські союзники.

У протистоянні цих «важковаговиків» світової політики Україні потрібні надійні однодумці, об'єднані спільним цілями та баченням регіонального й міжрегіонального розвитку, як-от, Вишеградська група.

Тісне партнерство в межах Вишеградської групи – це шанс для Києва бути почутим у Європі і світі за багатьма пунктами, починаючи від отримання дієвої військової підтримки і закінчуючи сприянням у вирішенні проблемних моментів інтеграції країни до ЄС і НАТО.

Сам Донбас, як слушно відзначають експерти приватної аналітичної групи Stratfor, – це важіль впливу і тиску на український політикум і суспільство. Україна, чергу своєю чергою, є іншим, масштабнішим важелем впливу і тиску на Європу, а через неї – на США. Ефективність такого впливу варіюється на різних напрямках і рівнях, тож однозначно оцінити його досить важко.

Однак незаперечний факт: Путіну потрібен або контроль (політичний, економічний, інформаційний тощо) над цілою Українською державою як один із кроків до повернення колишнього геополітичного впливу, або, в гіршому разі, створення і підживлення перманентного «керованого хаосу» на окремій її частині (і що ця частина більша, то краще для Москви) як інструмент вирішення цілої низки внутрішніх проблем.

Ураховуючи масштаб геополітичної гри, Києву вкрай потрібні не просто союзники, а однодумці, які не просто періодично висловлюють «стурбованість», а усвідомлюють реальну небезпеку локального конфлікту в регіоні Центрально-Східної Європи, яким погрожує політично і соціально нестабільна, тоталітарна і клептократична держава з чималим ядерним арсеналом, і відтак готові надавати нам практичну допомогу.

Різниця у ставленні до російсько-української війни дозволила виразно окреслити належність європейських держав до двох умовних груп.

Представники першої – традиційно «вкрай стурбовані країни так званої «Старої Європи» – готові обрати мовчазну підтримку

Кремля перед загрозою воєнної ескалації, яка в такому разі загрожує непередбачуваними наслідками, аж до обмеженої війни в Європі, якою Росія не забуває лякати європейців, відвиклих із часу завершення холодної війни від таких страхів.

Загальне бачення політичних еліт цієї частини Європи досить чітко висловила канцлер Німеччини ще під час переговорного процесу так званого «Мінська-2». «Ідеться про те, щоб урахувати насамперед наші – німецькі, французькі і, звичайно ж, європейські інтереси», – відзначила тоді Меркель. Обстояти свої права наодинці перед такими важковаговиками Україні навряд чи вдасться. Крім того, Німеччина і Франція самі стали заручниками власних мантр про винятково «політичне вирішення» війни на Донбасі.

Країни-представники другої групи – «нової Європи», перебуваючи географічно ближче до епіцентру конфлікту, розуміють, що Путіна потрібно зупинити, не гаючи часу на беззмстовні політичні переговори, практична користь яких давно загубилася в засіданнях численних комітетів і підкомітетів.

Марно сперечатися зі «старою Європою», яка своїми заявами про вирішення конфлікту власними силами намагається здебільшого зменшити вплив Вашингтона в регіоні.

Саме друга група країн – найбільш природні союзники України. Особливо варто відзначити держави Вишеградської четвірки (В4) – Польщу, Чехію, Словаччину і Угорщину. На сьогодні Україна є одним із ключових партнерів В4, головна мета якої – комплексний діалог і вироблення спільної позиції з цілої низки актуальних питань міжнародного співробітництва, політичної ситуації, зокрема й у Центрально-Східній Європі. Від самого початку кризи в Україні група неодноразово підтримувала Київ.

На останній, травневій, зустрічі в Празі міністри закордонних справ В4 та країн-учасниць «Східного партнерства» ґрунтовно обговорили ситуацію в регіоні, наголосивши на ситуації в Україні та російській агресії на Донбасі.

Найважливіше, що й під час індивідуальних міждержавних контактів країни-члени В4 гарантували Українській державі повне розуміння і практичну допомогу в час кризи.

В4 залишається найоптимальнішим стартовим майданчиком для України: членство країн групи в ЄС і НАТО дає змогу використати об'єднання як платформу для перенесення дискусії регіональних проблем на загальноєвропейський і трансатлантичний рівень. Наприклад, Польща виступає за те, щоб під час майбутнього Варшавського саміту НАТО надіслати Москві чіткі й неоднозначні сигнали, що неприпустимо продовжувати незмінно агресивний і конфронтаційний воєнно-політичний курс Росії, спрямований на підживлення і використання воєнної агресії проти України, для розколу наявних європейських і євроатлантичних структур.

Однак Вишеградську групу не варто абсолютизувати – Україні треба пам'ятати про особливості країн-учасниць групи та їхні часто специфічні стосунки з Росією, які наразі здатні індивідуально впливати на позицію кожної. Однак саме в єдності В4 і України лежить ключ не лише до зменшення монопольного політичного, економічного й інформаційного впливу Кремля, а й до збільшення ваги і ролі означених країн у регіоні й у Європі загалом.

Не забуваючи працювати над вирішенням цілої низки проблем, насамперед економічних і політичних, Україна може і повинна максимально використовувати цей зовнішньополітичний майданчик для вирішення своїх проблем на максимально високому рівні міжнародної політики, спираючись на підтримку і розуміння своїх партнерів із В4.

Київ, як і його партнери з В4, не здатен самотужки протистояти викликам такого масштабу. Однак спільними зусиллями в країн регіону з'являється шанс не лише гарантувати власну безпеку і добробут, але й у перспективі стати важливим елементом безпеки і добробуту для всієї Європи.

Рекомендована література:

1. Вишеградська група: Росія підриває основи безпеки в Європі, <http://www.unian.ua/world/1019875-vishegradska-grupa-rosiya-pidrivae-osnovi-bezpeki-v-evropi.html>.

2. «Вишеградська четвірка» створила фонд допомоги Україні, http://espreso.tv/news/2014/12/16/quotvyshegradska_chetvirkaquot_stvoryla_fond_dopomohy_ukrayini.

3. Жовтенко Т., Германия и Франция угодили в «ловушку для дураков», *Новое время страны*, <https://nv.ua/opinion/zhovtenko/germaniya-i-franciya-ugodili-v-lovushku-dlya-durakov-33165.html>

4. Зеленько Г., Вишеградська четвірка матиме на заході те, що робить на сході, *Політика і час*, 2005, № 2, с. 38-46.

5. Кіш Є., *Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції*, Ужгород: Ліра, 2008.

6. Меркель: Ми з Олландом не є «нейтральними посередниками» у питанні Донбасу, <https://www.unian.ua/politics/1041185-merkel-zayavila-scho-voni-z-ollandom-ne-e-neytralnimi-poserednikami-u-pitanni-donbasu.html>

7. Президент Польщі: Росія може виграти у Заходу хіба що війну нервів, <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/04/27/7033315/>

8. Путінський президент Чехії закрив двері для посла США, <http://zakarpattya.net.ua/News/138275-Putinskyi-prezydent-Chekhiizakryv-dveri-dlia-posla-SShA>

9. Сидорук Т., *Інтеграційні процеси в сучасній Європі*, Львів: Піраміда, 2010.

10. Частная разведка США дала прогноз развития войны на Донбассе, <https://apostrophe.ua/article/world/2015-04-15/chastnaya-razvedka-ssha-dala-prognoz-razvitiyu-konflikta-na-donbasse/1578>

11. Markovic B., Behind the V4's Different Position Towards Ukraine and Russia, *Visegrad Insight*, <http://visegradinsight.eu/divided-more-than-united12092014/>

12. *Visegrad Group and Eastern Partnership foreign ministers meet in Prague*, https://www.msz.gov.pl/en/news/visegrad_group_and_eastern_partnership_foreign_ministers_meet_in_prague